

KATELIN MARIT PARSONS

TIL ÞESS ERU ILL DÆMI AÐ VARAST ÞAU

*Um Bjarna í Efranesi í Skarðsárannál**

Allra manna athöfn bæði ill og góð
annáluð er upp í sérhvors brjósti –
last vor skildi lifa þjóð.

– Jón Magnússon í Laufási, *Kóngarímur*¹

HEIMILDARGILDI hefur lengi myndað meginásinn í annálarannsóknum hérlendis. Fyrir rannsakendur eru annálar frá mið- og árnýöldum geysimikilvægar heimildir, enda geta þeir verið einir til vitnisburðar um fjölbreytt atriði á borð við siglingar, árferði, veðurfar og afbrot.² Annálaritarar raða saman kjarnyrtum fregnum um ólík mál í línulegri tímaröð og henta þannig einkar vel í megindegum rannsóknum þar sem leitað er að vel tímasettum gögnum um afmarkað viðfangsefni.³ Í því samhengi hefur aðallega verið horft til annála sem heimilda um atburði í nærumhverfi annálaritaranna eða innan þess menningarsvæðis sem stóð annálariturum næst.⁴ Annálar

* Bestu þakkir fá Rósa Þorsteinsdóttir, Svanhildur Óskarsdóttir, Anna Kristín Gunnarsdóttir, Elín Konráðsdóttir, ritstjórar Gripla og ónafngreindir ritrýnendur. Þessi rannsókn var unnin í tenglum við verkefnið „Hið heilaga og hið vanheilaga: Viðtökur og dreifing veraldlegra og trúarlegra bókmennta eftir siðskipti á Íslandi“ (verkefnisstjóri er Margrét Eggertsdóttir) sem hlaut styrk frá Rannsóknasjóði árið 2020.

1 AM 103 8vo, 176r.

2 Gott nýlegt dæmi er verkefnið *Dysjar hinna dæmdu* – um aftökur og aftökustaði á Íslandi og félagslegt og náttúrufarslegt samhengi þeirra. Í mörgum tilfellum hafa opinber skjöl um eldri dómsmál ekki varðveist og gefa annálar betri heildarmynd um aftökur á Íslandi á árnýöld en t.d. Þpingsbækur. Steinunn Kristjánsdóttir, Sigrún Hannesdóttir og Magnea Dís Birgisdóttir, „*Dysjar hinna dæmdu: Áfangaskýrsla 2018*“ (Reykjavík: 2018).

3 Sbr. t.d. Þorvaldur Thoroddsen, *Árferði á Íslandi í þúsund ár* (Kaupmannahöfn: Hið íslenska fræðafélag, 1916–17); Jón Steffensen, „Bólusótt á Íslandi,“ í *Menning og meinsemdir: Ritgerðasafn um mótunarsögu íslenskrar þjóðar og baráttu hennar við hungur og sóttir* (Reykjavík: Sögufélagið, 1975), 275–319; Ævar Petersen og Þórir Haraldsson, „Komur hvítabjarna til Íslands fyrr og síðar,“ *Villt íslensk spendýr*, ritstj. Páll Hersteinsson og Guttormur Sigbjarnarson (Reykjavík: Hið íslenska náttúrufræðifélag, 1993), 74–78.

4 Hermann Pálsson, *Eftir þjóðveldið: Heimildir annála um íslenska sögu 1263–98* (Reykjavík: Heimskringla, 1965), 9; ÍA I, 45.

hafa ekki endilega alltaf nærumhverfið í forgrunni og hefur þetta orðið til þess að efnið í þeim þykir misfýsilegt til rannsókna og útgáfu eftir tíma og staðsetningu atburða.⁵

Þegar annálar eru lesnir hver fyrir sig er áberandi einkenni margra þeirra að í þeim úir og grúir af óhugnaði: Pestdauðir uppvakningar, fóstur sem gráta í móðurkviði, kýr sem fæða meybörn, messuvín sem verður skyndilega blóðugt á lit við útteilingu og dreyrrauður himinn sem boðar óár og dauða. Þótt eldri fræðimenn hafi afgreitt slíkt efni með skýringum um „hjátrúarringl“ vaknar spurning um hvort annálsformið hafi náð til fleiri þátta en skráningar helstu staðreynda hvers árs fyrir sig.⁶

Þar sem spurningin um áreiðanleika hefur yfirleitt verið í forgrunni hefur tiltölulega lítið verið fjallað um annálinn sem frásagnarform.⁷ Rými gefst sjaldan til þess að rýna djúpt í uppbyggingu einstakra frásagna í annálum eða kanna hlutverk annála og annálamenningar á Íslandi. Í síðasta hefti *Gripla* kom út vönduð athugun Philip Lavenders á annálsgrein í Oddverjaannál um konunginn Timur (1336–1405) og áhrif erlendrar sagnaritunar um Timur í íslenskum bókmenntum.⁸ Eins og í grein Lavenders eru efnistökin hér þrengd í eina annálsgrein en viðfangsefnið virðist við fyrstu sýn alfarið um innlent málefni.

Sérstaklega óhugnanleg annálsgrein í annál Björns Jónssonar á Skarðsá (1574–1655) lýsir því hvernig bóndi á Austurlandi myrðir konu sína árið 1553 eftir að hún veldur dauða sona þeirra. Ætla mætti að annálsgreinin í

- 5 Hannes Þorsteinsson skrifaði í inngangi sínum að annál Björns Jónssonar á Skarðsá að allt efni sem ekki varðaði Ísland „hefur orðið að fylgjast með hinu innlenda efni, svo að annálinn kæmi fram í þeirri mynd, sem höf. hefur við hann skilið“ en það væri „auðvitað ekkert á þessu að græða að neinu leyti.“ ÍA I, 34. Ljóst er hins vegar af varðveittum annálum að annálsformið var mikilvægur vettvangur fyrir umfjöllun um erlend málefni og að skrá þekkingu um umheiminn og stöðu Íslands innan hans, sbr. Robert Cook, „The *Chronica Carionis* in Iceland,“ *Opuscula* 8 (1985): 226–63. Sjá einnig *Oddaannálar og Oddverjaannáll*, Eiríkur Þormóðsson og Guðrún Ása Grímsdóttir bjuggu til prentunar (Reykjavík: Stofnun Árna Magnússonar á Íslandi, 2003).
- 6 ÍA I, 35; Þorvaldur Thoroddsen, *Landfræðissaga Íslands: hugmyndasaga manna um Ísland, náttúruskoðum og rannsókni, fyrr og síðar*, 2. bindi (Kaupmannahöfn: Hið íslenska bókmenntafjelag, 1892–1904), 2–4.
- 7 Erika Sigurdson, „The Church in Fourteenth-Century Iceland: Ecclesiastical Administration, Literacy, and the Formation of an Elite Clerical Identity“ (Doktorsritgerð, University of Leeds, 2011), 72–73.
- 8 Philip Lavender, „Timur, ‘The Wrath of God’: An Unknown Source of *Oddverjaannáll* and the Vindication of a Tyrant in *Ambáles saga* and *Ambáles rímur*,“ *Gripla* 31 (2020): 125–58.

Skarðsárannál kæmi úr nánasta umhverfi Björns þar sem bóndinn flytur síðan á Skagaströnd. Við nánari athugun kemur í ljós að hér er um að ræða flökkusögn sem þekkist víða um heiminn og einkennist gjarnan af því að hún er sviðsett í hversdagsleikanum í nærumhverfi heimildarmannsins og á að flytja aðvörunarboðskap til viðtakenda. Íslenska staðfæringin tekur skýr mið af aðstæðum hérlendis og er efnislega óhugnanleg án þess að fjalla um ófreskjur eða furður úr yfirnáttúrulegum sagnaheimi. Af viðtökum sögunnar í nútímanum má sjá að frásögnin hefur verið talin nógu trúverðug sem sagnfræði til þess að vera m.a. tekin inn í umfjöllun fræðimanna um glæpi og refsingu og jafnvel í ættfræðigagnagrunn Íslendingabókar.

Afgerandi sönnun fyrir því að uppruni annálsgreinarinnar liggur fyrir utan landsteinana er að hún er af þekktri alþjóðlegri gerð þjóðsagna, AT 2401/ATU 1343* („The Children Play at Hog-Killing“).⁹ Eins og rætt verður hér á eftir er alþjóðlegu sögninni blandað saman í Skarðsárannál við atvik sem átti sér raunverulega stað í nærsamfélagi Björns. Sambræðingurinn myndar yfirdrífna heildarfrásögn en nær um leið að búa til skýringu á erfiðu máli frá upphafi 17. aldar þar sem ekki tókst að skera úr um hvort ungur maður hafði verið myrtur eða bráðkvaddur. Yfirvöld létu rannsóknina falla niður án þess að komast til botns í málinu og ljóst er að ýmsum fannst óásættanlegt að mennirnir sem lágu undir grun væru ekki sóttir fastar til saka.

Tíminn og annállinn

Íslendingar áttu trúarlega aðild að hinum kristna heimi og það að deila þekkingu á sameiginlegri sögu þess heims var verðugt verkefni sem þjónaði mikilvægu hlutverki við að skapa og viðhalda trúarlegri sjálfsmynd manna í útjaðri Evrópu. Svanhildur Óskarsdóttir hefur bent á að skipulagning íslenskra annála á miðöldum hafi tekið mið af útbreiddum hugmyndum um skiptingu tímans í heimsalda (lat. *aetates mundi*).¹⁰ Mannkynssagan gerðist ekki innan í tilviljunarkenndum og kaótískum ramma heldur mátti

9 Hans-Jörg Uther, *The Types of International Folktales: A Classification and Bibliography Based on the System of Antti Aarne and Stith Thompson. Part II: Tales of the Stupid Ogre, Anecdotes and Jokes, and Formula Tales*, FF Communications 285 (Helsinki: Academia Scientiarum Fennica, 2004), 145–46.

10 Svanhildur Óskarsdóttir, „Um aldir alda: Veraldarsögur miðalda og íslenskar aldartölur,“ *Ritið* 5.3 (2005): 111–33; Svanhildur Óskarsdóttir, „Writing Universal History in Ultima Thule: The Case of AM 764 4to,“ *Medieval Scandinavia* 14 (2004): 185–94.

skipta henni snyrtilega í tímaeiningar sem samanlagðar náðu yfir sögu alls jarðlífs frá sköpun heimsins til dómsdags og þar með endaloka jarðnesks tíma. Veraldarsagan hófst með Adam og Evu og þótt veraldlegi tími annálanna hafi ekki alltaf byrjað strax á þessum upphafspunkti ríkti samróma skilningur í evrópskum fræðiritum um að saga fornaldar og samtímasaga tengdust órjúfanlegum böndum og mynduðu heildarfrásögn um hjálpræðissögu mannsins.¹¹

Á Íslandi náði heimsaldrakerfið fljótt útbreiðslu og eru verk um sögu veraldar meðal elstu sagnfræðilegra skrifa sem hafa varðveist á íslensku.¹² Þáskataflan liggur til grundvallar íslenskum annálum frá miðöldum og segja má að tíminn í þeim hverfist um skýra þungamiðju sem er upprisa Krists og þar með frelsun mannanna. Æviskeið hvers manns er staðsett að hluta til í línulegri atburðarás veraldartímans en dánarár einstaklingsins markar ekki lokapunkt sálarinnar heldur nýtt upphaf því að strax tók við annars konar tími sem var laus úr viðjum dauðleikans.

Þótt árnyaldarannálarnir miði ekki við páskatöfluna er afstaðan til tímans í grunninn sú sama. Þorlákur Skúlason Hólabiskup sem bað Björn Jónsson á Skarðsá um að hefjast handa við annálagerð hafði áður þýtt íhugunarrit Jóhanns Gerhards um kristilegt líferni og dauða. *Fimmtíu heilagrar hugvekjur* Gerhards komu fyrst út á Hólum árið 1630 og endurspegla vel þessa heimsmynd þar sem manneskjan stígur tímabundið inn í ramma jarðnesks tíma þar sem raunverulegt verkefni hennar er undirbúningur sálarinnar fyrir hið eilífa handan við veröldina:

Í þeirri meiningu förum vér villt að vér ætlum vér munum deyja á þeim seinustu andarslitrum, því ef vér athugum rétt þá deyjum vér á hvörjum degi, á hvörri eykt, á hvörju augnabliki, því þess meir sem eykst við vora lífdaga þess meir kortast þeir. [...] Vær föllum ekki hastarlega í dauðann heldur líður og færir smám saman að þeim tímans punkti og stundu sem Guð hefur ásett. [...] Dauðinn flytur og færir mann frá stundlegum og fljóttlíðandi tímum inn til eilífðarinnar.¹³

11 Svanhildur Óskarsdóttir, „Universal history in fourteenth-century Iceland: Studies in AM 764 4to“ (Doktorsritgerð, University College London, 2000), 218–20.

12 Sverrir Tómasson, „Heimsaldrar og annálar,“ í *Íslensk bókmenntasaga I*, ritstj. Vésteinn Ólason (Reykjavík: Mál og menning, 1992), 402–10.

13 Johann Gerhard, *Fimmtíu heilagrar hugvekjur: Meditationes sacrae*, Þórunn Sigurðardóttir sá um útgáfuna (Reykjavík: Bókmenntafræðistofnun Háskóla Íslands, 2004), 186–87.

Skáldið og presturinn Guðmundur Erlendsson í Felli í Sléttuhlíð (um 1595–1670) sem var samtímamaður Björns á Skarðsá orti nýárssálm árið 1634 sem notar þessa hugleiðingu um tímann og dauðann sem upphafspunkt:

HUad mun vor auma Æfe hier,
 annad enn hlaup til Grafar?
 Eitt Dægur : ødru afhender, oss,
 so ei neytum tafar,
 Eins Arid hvørt,
 oss yter burt,
 eykur senn Lijf og skierder,
 vort nya ær,
 gief Christe klar,
 Kiørprijdt med Blessan verde.¹⁴

Í sálmi Guðmundar kemur fram annað einkenni margra verka frá árnýöld sem er trú manna að hægt væri að túlka óhagstæð tíðindi, ógnvekjandi náttúru fyrirbæri og annan óhugnað sem viðvaranir Guðs um yfirvofandi og verri hegningu nærsamfélagsins eða jafnvel um dómsdag alls heimsins. Áminningar um hverfuleika veraldarinnar og þörf mannkyns fyrir sálhjálp eru tíðar í kveðskap 17. aldar.¹⁵ Fyrirboðar í kveðskap Guðmundar eru hins vegar ápreifanlegir frekar en almenns eðlis og auðveldlega má staðsetja þá í tíma og rúmi alveg eins og í annálum.¹⁶ Í nýárssálmi Guðmundar er því t.d. lýst hvernig ógnvænlegt teikn hafði sést á tungli á liðnu ári (þ.e. 1633) en að menn hafi ekki snúist til iðranar með þeim afleiðingum að á skall harkalegt vetrarveður í kjölfarið.

Fullyrðing Guðmundar í sálminum endurspeglar vel hvernig trú alþýðumanna á fyrirboðum og spádómum hélt velli eftir siðaskiptin eins og umfangsmiklar rannsóknir Jürgens Beyers hafa leitt glögglega í ljós.¹⁷ Beyer

14 Guðmundur Erlendsson, *Historia. Þjunnar og Daudans Drottins vors Jesu Christi. Epter Textans einfallre Hliodan / i siø Psalmum yferfaren* (Hólar, 1666), [233]. Ártalið 1634 kemur úr eiginhandarriti skáldsins í Lbs 1529 4to, 60r–v.

15 Margrét Eggertsdóttir, *Barokkmeistarinn: List og lerdómur í verkum Hallgríms Péturssonar* (Reykjavík: Stofnun Árna Magnússonar á Íslandi, 2005).

16 Katelin Marit Parsons, „Songs for the End of the World: The Poetry of Guðmundur Erlendsson of Fell in Sléttuhlíð“ (Doktorsritgerð, Háskóli Íslands, 2020).

17 Jürgen Beyer, *Lay Prophets in Lutheran Europe (c. 1550–1700)*, Brill's Series in Church History and Religious Culture 74 (Leiden: Brill, 2017). Beyer forðast að flokka slíkt sem alþýðutrú í ljósi þess að lútherskir prestar áttu oft virkan þátt í dreifingu efnis af þessu tagi.

bendir á að lærðari guðfræðingar hafi ekki endilega sýnt eins sterkan áhuga á skilaboðum um komandi óár og sóknarprestar á borð við Guðmund Erlendsson.¹⁸ Hins vegar var heimsmyndin í grunninn sú sama. Eins og foreldri óhlýðinna barna sem eru í hættu á að fara sér að voða þurfti Guð að beita „hrís“ eða líkamlegri refsingu til þess að framkalla iðran og kenna farsæla hegðun.¹⁹ Í samanburði við eilífa glötun var jarðnesk hegning mis-kunnsemi ef hún dugði til þess að beina sálinni aftur á rétta braut.

Spönsku vísur Ólafs Jónssonar á Söndum geyma svipaða túlkun á tíma og tíðindum. Skáldið fer ekki dult með að hann flokkar komu Spánverjanna sem „hirtingu“ um leið og hann upphefur sýslumanninn Ara Magnússon í Ögri fyrir að hafa skipulagt fjöldamorð. Sjaldan er ein báran stök og Ólafur á Söndum þræðir þrenn ótíðindi saman í tímaröð máli sínu til stuðnings: tvennir skæðir smitsjúkdómsfaraldrar (fyrst bráðasótt sem hafði gengið um tíu árum áður og síðan bólusótt sem felldi margt yngra fólk) og svo skipbrot Spánverjanna um haustið 1615.²⁰

Samtenging bólu við veru skipbrotsmanna á Vestfjörðum er gott dæmi um framsetningu sem í kveðskap telst nokkuð augljóslega til mælskulistar frekar en til upptalningar á staðreyndum. Þótt Ólafur á Söndum hafi hælt fósturbróður sínum Ara í Ögri fyrir að hafa látið drepa hvalveiðimennina voru til aðrar frásagnir sem sýndu Ara í miður fögru ljósi.²¹ Með því að minna á sameiginlega þjáningu sem snerti landið allt (þ.e. mannskæða faraldra) í upphafi kvæðisins (*exordium*) gaf Ólafur viðtakendum sínum tóninn og sendi þeim sterk skilaboð um að hann væri á bandi þeirra og þátt-

18 Beyer, *Lay Prophets in Lutheran Europe*, 227.

19 Um uppeldislöggjöf og húsaga sjá: Loftur Guttormsson, *Bernska, ungdómur og uppeldi á einveldisöld: Tilraun til félagslegrar og lýðfræðilegrar greiningar*, Ritsafn Sagnfræðistofnunar 10 (Reykjavík: Sagnfræðistofnun Háskóla Íslands, 1983), 77–78.

20 Sjá Ólafur Davíðsson, „Vig Spánverja á Vestfjörðum 1615 og „Spönsku vísur“ eptir síra Ólaf á Söndum,“ *Tímarit Hins íslenska bókmentafélags* 16 (1895): 88–163. Athygli vekur að samkvæmt Ólafi virðist skipbrot basknesku hvalveiðimannanna hafa komið á hæla bólusóttarinnar, en Skarðsárannáll færir hvort tveggja fram í tíma til ársins 1616. Óumdeilt er í dag að Björn Jónsson fór áravillt með skipbrot hvalveiðimannanna, en hingað til hefur staðhæfing Skarðsárannáls verið tekin gild um að bólan hafi gengið árið 1616. Eiginhandarrit Guðmundar Erlendssonar á kvæðabók sinni *Gigju* styður eindregið framsetningu Ólafs á atburðarásinni því þar kemur skýrt fram að Guðmundur lá sjálfur milli lífs og dauða í bólunni árið 1615 á Hafsstöðum á Skagaströnd, sjá Lbs 1529 4to, 63v.

21 *Spánverjavígin 1615: Sönn frásaga eftir Jón Guðmundsson lærða og Víkinga rímur*, Jónas Kristjánsson bjó til prentunar, Íslensk rit síðari alda 4 (Kaupmannahöfn: Hið íslenska fræðafélag, 1950).

takandi í sársaukanum.²² Til þess að fræða og sannfæra áheyrendur vísanna um tiltekinn boðskap (þ.e. að morð á erlendu hvalveiðimönnunum hafi verið í samræmi við vilja Guðs) reyndi Ólafur að höfða til tilfinninga þeirra og er niðurröðun frásagnarinnar í samræmi við það markmið.²³

Annálar sem frásagnarform

Ríkjandi skoðun um annála sem frásagnarform hefur verið að slík skrif skorti bókmenntalega eiginleika og séu tiltölulega ósnortin af túlkun eða lagfæringu.²⁴ Þessi afstaða tengist að einhverju leyti eldri hugmyndum um uppruna annála sem sagnfræðiritunar í sinni tærustu og frumstæðustu mynd; að þeir séu einfaldir minnisþuntar um stórtíðindi sem voru krotuð á talbyrðinga en þróuðust með tíð og tíma í flóknari og skipulagðari frásagnir.²⁵ Í þessu samhengi var titið á annálaritara sem gagnasafnara en ekki eiginlega rithöfunda. Þar sem útkoman væri „óbókmenntaleg“ í eðli sínu átti hún að vera gagnlegri, hlutlausari og meira traustvekjandi heimild en lengri og samfelldari rit um sama efni:

The very second-rateness of chronicles gives them a value to the historian today. The author of a literary history arranged and selected his facts, working them into his theme. [...] But the chronicler was less selective and although a chronicle is jerky to read it is a mine of information. A chronicler was not necessarily a man of great gifts. All he required was an accurate eye and a lively interest in events.²⁶

22 Eugene Garver, *Aristotle's Rhetoric: An Art of Character* (Chicago: University of Chicago Press, 1994), 111.

23 Um mælskulist í íslenskum kveðskap 17. aldar sjá: Margrét Eggertsdóttir, *Barokkmeistarinn*, 69–80.

24 Ottar Dahl, *Grumtrekk i historieforskningens metodelære* (Oslo: Universitetsforlaget, 1967), 45.

25 R. Lane Poole, *Chronicles and Annals: A Brief Outline of their Origin and Growth* (Oxford: Clarendon Press, 1926). Um viðhorf fræðimanna til annála sjá: R.W. Burgess og Micheal Kulikowski, „The History and Origins of the Latin Chronicle Tradition,” *The Medieval Chronicle* 6 (2009): 153–78.

26 Antonia Gransden, *Historical Writing in England: c. 550 to c. 1370* (London: Routledge, 1996/1974), 31.

Óhætt er að segja að fræðimenn nálgist ekki lengur annálaritun sem samþjöppun minnisverðra staðreynda í eina samhengislausu heild. Samtímaviðburðir geta t.d. haft skýr áhrif á túlkun og framsetningu annálaritara á liðnum atburðum.²⁷ Krafa var ekki heldur gerð til sagnfræðinnar að hún ætti að birtast í látlausum búningi til þess að þykja áreiðanleg. Á miðöldum var tiltölulega algengt að semja rit um sagnfræðilegt efni í bundnu máli, m.a. um veraldarsögu.²⁸

Það að rita annál snerist um val á ákveðnu formi sem tengist ekki hæfileika eða getu ritarans. Reglulegt annálahald tíðkaðist innan evrópskra klausturstofnana á miðöldum og gæti falið í sér e.k. skjalagerð stofnunarinnar þar sem fjöldi aðila innan hennar kom að verkinu.²⁹ Annálaritarar gátu einnig verið miklir og færir höfundar og skáld á borð við Flodoardus frá Reims (d. 966) kunnu að beita knöppu frásagnarformi á áhrifamikinn hátt til þess að byggja upp ákveðna mynd af heiminum.³⁰ Eins og Flodoardus voru margir annálaritarar á miðöldum jafnframt prestar eða prestlærðir og hefur Erika Sigurdson bent á að vinsældir annálaformsins á Íslandi á 14. öld gæti einmitt stafað af ríkri þátttöku menntaðra klerka í ritmenningu þess tíma.³¹ Þótt algengast sé að vísa til annála sem heimilda um staka veraldlega atburði mætti einnig skilja þá sem trúarlega bókmenntagrein þar sem allur jarðneskur tími og athæfi dauðlegra manna rúmast innan stærri hvelfingar eilífðarinnar.

Á 16. öld lá annálagerð að mestu niðri á Íslandi. Skarðsárannáll markar upphaf nýs tímabils fyrir annálaritun á Íslandi.³² Björn Jónsson á Skarðsá hóf sennilega annálaritun á tímabilinu 1633–38 en leit svo á að hann væri að skrifa í beinu framhaldi af miðaldaannálinum.³³ Í formála Björns á

27 Sbr. Eldbjörg Haug, „The Icelandic Annals as Historical Sources,” *Scandinavian Journal of History* 22.4 (1997): 269–70; Elizabeth Ashman Rowe, „The Flateyjarbók Annals as a Historical Source,” *Scandinavian Journal of History* 27.4 (2002): 239.

28 Sven-Bertil Jansson, *Medeltidens rimkrönikor: Studier i funktion, stoff, form*, Studia Literarum Upsaliensia 8 (Nyköping: Läromedelförlagen, 1971).

29 M.T. Clanchy, *From Memory to Written Record: England 1066–1307* (Oxford: Blackwell, 1993), 100.

30 Sarah Foot, „Annals and Chronicles in Western Europe,” *The Oxford History of Historical Writing: Volume 2: 400–1400*, ritstj. Sarah Foot og Chase F. Robinson (Oxford: Oxford University Press, 2012), 350–56.

31 Sigurdson, „The Church in Fourteenth-Century Iceland,” 66.

32 ÍA I, 35.

33 ÍA I, 46–47.

Skarðsá kemur skýrt fram að það var Þorlákur Skúlason Hólabiskup sem hafði frumkvæðið að verkinu og bað Björn um að semja annál um innlend tíðindi sem hæfist á árinu 1400.³⁴ Samkvæmt formála Björns Jónssonar á Skarðsá að Skarðsárannál vildu annálaritarar miðaldanna fræða landsmenn um „tíðindi og tilburði, sem skeð hafa, ekki aleinasta innanlands meðal þeirra, heldur og utanlands um alla Norðurláfu heimsins, eða svo langt um heiminn, sem þeir hafa farið eður fregna fengið.“³⁵ Þessi skilningur á annálsforminu mótaði einnig annálaritun á 17. og 18. öld hjá mönnum eins og Birni.

Annállinn var langt frá því að vera „nútimalegasta“ formið fyrir ritun sagnfræðinnar á árnýöld og hefur Ingi Sigurðsson vakið athygli á því að í Evrópu dró úr vægi annálsformsins á svipuðum tíma og stjarna þess fór aftur að rísa á Íslandi.³⁶ Annálsformið var ekki sjálfsagt val og beina mætti sjónum betur að því af hverju menntamaður eins og Þorlákur Skúlason skyldi vilja taka aftur upp frásagnarform sem svipaði til innlendra miðaldaheimilda og brúaði bilið frá 15. öld til nútímans.

Hægt er að taka undir með Óskari Halldórssyni að fornmenntastefnan átti mikilvægan þátt í valinu.³⁷ Biskupinn og annálaritarinn túlkuðu verkið sem endurreisn gamallar og göfugar hefðar. Ef vel er að gáð í formála Skarðsárannáls koma einnig fram aðrir og veraldlegri hagsmunir um samskipti við útlönd, t.d. um réttindi gagnvart kaupmönnum og setningu verslunartaxta. Þótt Björn gangi ekki svo langt að gagnrýna einokunarverslunarstefnu konungsins kallar hann á samheldni Íslendinga gagnvart kaupmönnum til þess að verja innlenda hagsmuni þar sem annálar voru til vitnisburðar um afturför í þeim málum.³⁸ Björn hvetur m.a. lesendur sína til að nota annálana til þess að bera saman réttindi Íslendinga á dögum Sæmundar Jónssonar í Odda og Þorvaldar Gissurarsonar við skert réttindi í verslunarmálum við upphaf 17. aldar. Frá þessum sjónarhóli

34 Í A I, 47.

35 Í A I, 45–46.

36 Ingi Sigurðsson, „Þróun islenzkrar sagnfræði frá miðöldum til samtímans,“ *Saga* 38 (2000): 13–14.

37 Óskar Halldórsson, *Bókmenntir á lærdómsöld: 1550–1770*, ritstj. Sigurður Línal (Reykjavík: Hið íslenska bókmenntafélag, 1996).

38 „Veldur og í mörgu hverju hér innanlands vanfylgi vor sjálfra og samheldisleysi, en það sjáum vér Íslendingar, að samheldi hafa þeirra útlenzku menn (um kaupskapinn að tala) á móti oss.“ Í A I, 48.

er Skarðsárannáll valdeflandi tæki sem sýnir lesendum hvað einkennir „okkur“ gagnvart umheiminum. Hann er saminn með það í huga að tengja hann beint við eldri annála og mynda þar með óslitna heildarfrásögn. Ekki fer á milli mála að þessi frásögn á að snúast um hæga og bitandi hnignun.

Harmleikurinn fyrir austan

Erika Sigurdson hefur bent á að í íslenskum annálum frá miðöldum megi finna ýmsar heildstæðar frásagnir og á þetta svo sannarlega einnig við um Skarðsárannál.³⁹ Eins og dæmið sem Sigurdson rekur er atburðarásin tvískipt, en tvær frásagnir frá mismunandi tímum og stöðum eru settar hlið við hlið til þess að mynda stærri heild.⁴⁰ Annálgreinin er það löng að henni hefur verið skipt hér í tvo kafla þótt vissulega sé um að ræða óslitinn þráð í Skarðsárannál. Textinn er birtur eins og í útgáfu Hannesar Þorsteinssonar en getið er um smávægilegan orðamun við aðaltexta Hannesar (Lbs 40 fol.) í neðanmálgreinum:

Anno 1553. Verður Eggert Hannesson hirðstjóri. Ormur er þá lögmaður fyrir norðan, en Erlendur fyrir sunnan.

Í þann tíma bar svo við: Austur á landi bjó einn maður, er Bjarni hét. Hann átti nokkur piltabörn við konu sinni. Bjarni var hversdagslega gæfur maður og ráðvandur, en kona hans sinnisstærri og málhrópssöm. Piltar þeirra voru gangfráir, er þetta bar við. Það var máltæki þessarar konu og hótan við drengina, er þeim varð á nokkuð, eður breyttu af hennar vilja, að hún sagðist skyldi skera undan þeim sköpin. Þessa hætti hennar hugfestu sveinarnir, og nefndu þetta hver⁴¹ við annan. Svo bar við eitt sinn, er þau hjón voru að heyverki, en börnin við hús að leik sínum, að yngri pilturinn misþóknaðist þeim eldra, svo sá hinn elzti hótaði honum að skera af hans sköp, ef hann gerði ekki að. Hinn yngri gegndi því ekki, og fékk hinn sér þá hníf, og lagði þann yngra niður, og skar af honum hans leyndarlim og dó svo það barnið. Kom þá móðirin að, sá hvað um var, og varð bæði hrygg og reið, og sló drenginn þann, sem

39 Sigurdson, „The Church in Fourteenth-Century Iceland,“ 72–74.

40 Sigurdson, „The Church in Fourteenth-Century Iceland,“ 74–75.

41 Lbs 40 fol. (66v): hver] huor.

barnið skaðaði, og varð meira en hún hugði, svo það barn dó og. Eptir það kom Bjarni heim frá verki sínu, og leit nú börnin dauð. Varð honum þá og mjög mikið um, er hann vissi konan hafði sálgað barninu, en hitt skeð af hennar orðbragði, varð reiður og sló konuna meira⁴² en skyldi, eður vildi, og dó svo konan. Kom þá hryggð að Bjarna og angur, sagði mönnum til, hverninn komið væri, og iðraðist verk síns.⁴³

Þótt saga fjölskyldunnar sé átakanleg er augljóst að hún líkist vissum tilbrigðum þjóðsagna. Við nánari eftirgrennslan tilheyrir hún stórum og fjölbreytilegum hópi sagna sem hefur verið flokkaður sem AT 2401/ATU 1343* og má rekja til fornaldar en staðfæring eins og sést í annálsgreininni er algengt einkenni sagnagerðarinnar.

William Hansen hefur tekið saman yfirlit um ATU 1343* sem birtist fyrst í *Varia Historia* sem rómverski rithöfundurinn Claudius Aelianus tók saman á 3. öld e.Kr.⁴⁴ Sögur af þessari gerð þjóðsagna hafa ekki fundist áður í íslenskum heimildum.⁴⁵ ATU 1343* þekktist ekki heldur á öðrum Norðurlöndum nema í Finnlandi (E 1551) þar sem hún birtist í samískum þjóðsögum.⁴⁶

Sameiginlegi þráðurinn í ATU 1343* er að barn við leik tekur upp hnif og hermir eftir athæfi fullorðinna (oftast slátrun á dýri) sem leiðir til dauða annars barns (bróður hins). Framvinda sögunnar er ólík og Hansen flokkar sögunnar í þrjú megintilbrigði.⁴⁷ Í fyrsta tilbrigðinu hrindir þetta af stað keðju dauðsfalla innan sömu fjölskyldunnar þar sem móðirin ræðst af mikilli heift á barnið sem hefur drepið yngri bróðurinn en hún gleymir í uppnámi sínu að hún er að baða yngsta barnið með þeim afleiðingum að það drukknar. Móðirin lætur lífið (hengir sig) og að lokum deyr faðirinn úr sorg. Harmsagan endar með gerð stöku á latínu sem lýsir hörmungunum. Í öðru tilbrigði sögunnar felur eldra barnið sig í ofni eftir að hafa drepið

42 Lbs 40 fol. (67v): meira] þó meir.

43 ÍA I, 132–33.

44 William F. Hansen, *Ariadne's Thread: A Guide to International Tales Found in Classical Literature* (Ithaca: Cornell University Press, 2002), 79–85.

45 Rósa Þorsteinsdóttir, munnleg heimild, 30. mars 2021.

46 Marjatta Jauhainen, *The type and motif index of Finnish belief legends and memorates*, FF Communications 267 (Helsinki: Suomalainen tiedeakatemia, 1998), 212.

47 Hansen, *Ariadne's Thread*, 82–83.

yngrri bróðurinn en móðirin banar því óafvitandi. Í þriðja tilbrigðinu er sak-hæfi barnsins í forgrunni en réttlátur dómari lætur unga barnið velja milli eplis og gulls. Barnið velur hiklaust eplið og sýnir þetta ótvírætt að barnið hefur enn ekki þroska til þess að skilja heim fullorðinna. Skilaboðin eru þau að börn eigi ekki að dæma samkvæmt lögum fyrr en þau sýna getu til þess að tengja saman gerðir og afleiðingar.

Þjóðsagan um Bjarna tilheyrir augljóslega fyrstu gerð sögunnar þar sem móðirin ræðst á elsta soninn í tilfinningauppnámi. Þegar horft er aðeins til eldri sagna stendur íslenska þjóðsagan nokkuð sér á báti enda er það gróf hótun móðurinnar um geldingu sem leiðir til hörmungarinnar. Hótunin um að skaða kynfæri barns einkennir hins vegar hóp mun yngri samtíma-sagna um móður sem talar kærleysislega um að skera af lim sonarins vegna hegðunar. Ung dóttir hennar hlýðir á móðurina og nær í skæri til þess að gelda yngri bróður sinn án þess að hafa hugmynd um alvarleika málsins. Framvinda sögunnar er að öðru leyti eins og í ATU 1343* en Jan Harold Brunvand hefur flokkað þessa samtímasögn sem nr. 03250 („The Mother’s Threat Carried Out“) í skrá sinni yfir slíkar sagnir.⁴⁸

Íslenska þjóðsagan sýnir að sögnin þekktist þegar á árnýöld í mjög svipaðri gerð og hefur verið skráð í dag en hefur að því er virðist ekki ratað í söfn evrópskra þjóðsagnasafnara. Líklegasta skýringin felst í því að sagan er talsvert grófari en ATU 1343* um barnið sem sker leikfélaga sinn á háls í slátrunarleik sem þótti þó varla prenthæf þegar Grimms-bræður hófu útgáfu. Þeir slepptu henni úr prentuðu safni sínu strax árið 1819 eftir að hafa birt tvær sögur af gerð ATU 1343* í frumútgáfunni frá 1812 undir fyrirsögninni *Wie Kinder Schlachtens miteinander gespielt haben*.⁴⁹ Ólíklegt er að enn óhugnanlegra afbrigði um ofbeldisfulla hótun móður myndi rata greiðlega á prent.

Ótti við óaðgætni í orðfæri eða uppeldislega framkomu móður við barn er áberandi í yngri flökkusögnum og ljóst að frásögnin á að

48 Jan Harold Brunvand, *Encyclopedia of Urban Legends*, 1. bindi, 2. útg. (Santa Barbara, CA: ABC-CLIO, 2012), 426–27, 752; Ingo Schneider, „Traditionelle Erzählstoffe und Erzählmotive in Contemporary Legends,“ *Homo narrans: Studien zur populären Erzählkultur: Festschrift für Siegfried Neumann zum 65. Geburtstag*, ritstj. Christoph Schmitt (New York: Waxmann Münster, 1999), 165–79.

49 Dieter Richter, „Wie Kinder Schlachtens mit einander gespielt haben (AaTh 2401): Von Schonung und Verschönerung der Kinder – in und vor einem Märchen der Brüder Grimm,“ *Fabula* 27.1 (1986): 1–11.

vera til aðvörunar en ekki skemmtunar. Langlois færir rök fyrir að í nútímabúningi feli frásögnin m.a. í sér lærdóm um skaðlega einangrun móðurinnar í umönnunarhlutverki, en í þeim gerðum sem hún kannaði komu hvorki faðir né aðrir fullorðnir við sögu og einkaheimilið í úthverfallandslaginu virkar eins og aðþrengjandi eyja.⁵⁰

Vissulega skapa samfélagslegar væntingar til hinnar vestrænu móður tilefni til þess að skoða sjónarhól hennar en einangraða og bugaða nútíma-konan er ekki til staðar í Skarðsárannál. Sagan hverfist ekki um harmleik móður, heldur föður. Í íslenskri gerð sögunnar er auðséð að langvarandi fjarvera foreldra frá ungum börnum taldist ekki til vanrækslu enda þurftu allir fullorðnir að leggjast á eitt við að sjá um heyskapinn. Hið stutta íslenska sumar gaf engum grið og foreldrarnir tryggðu afkomu fjölskyldunnar með því að vinna úti við yfir sumartímamann.

Ógætlegt orðfæri af hálfu móðurinnar um að skaða piltana í refsingar-skygni undirbýr þá hins vegar illa fyrir einveru saman.⁵¹ Þessi ógætni býr í eðlisfari konunnar samkvæmt frásögninni. Þetta veit faðirinn vel og reiði hans í garð eiginkonunnar vegna ófullkomleika hennar tekur á sig ofsakennda mynd þegar hann kemur síðan heim og lemur hana í bræðiskasti. Húsagi breytist í morð. Bjarni hefur þegar verið kynntur til leiks sem í meðallagi góður og hófsamur maður og því hlýtur sekt hans sem gerandi að veða þyngst af öllum.

Raunir Bjarna í Efranesi

Sagan um Bjarna tekur nú óvænta stefnu sem mætti kalla „íslenska afbrigðið“ þar sem nú þarf að dæma föðurinn en ekki barnið. Eins og í mörgum öðrum birtingarmyndum þjóðsögunnar deyr eigenmaðurinn svo sannarlega úr sorg en íslenska afbrigðið leggur óvenjulegt mat á það hvað felst í slíkum örlögum:

Er svo mælt höfðingjum landsins hafi litizt, hann skyldi ganga um kring Ísland og á hverja kirkju, og berfættur öllum þeim tímum, er hann þyldi, með því fleira, er þá tíðkist í söngum, því í þann tíma

50 Janet L. Langlois, „Mothers' Double Talk,“ *Feminist Messages: Coding in Women's Folk Culture*, ritstj. Joan Newlon Radner (Champaign: University of Illinois Press, 1993), 80–97.

51 Sbr. Loftur Guttormsson, *Bernska, ungdómur og uppeldi*, 176–78.

voru skriptir og carinur á málum, en ekki alltiðum féútlát, eður og líka, að þeim þótti Bjarni ekki fær af landinu að fara fyrir sorg og vilsemi. Bjarni þessi gekk þrisvar kringum Ísland, og um síðir nam hann staðar í Skagafirði á Skaga, giptist þar og bjó. Var hann ei við alþýðu viðfellidinn, sem að sjá síborgandi maður. Hann bjó til dauða síns margt ár í Efranesi á Skaga; áttu þau Arndís, kona hans, einn pilt, sem Jón hét. Hann varð nær 20 ára gamall, og bar svo við, hann reri við sjó í Kelduvík þar niðri, hjá þeim manni, er Guðmundur hét Óttarsson, og sonum hans þremur. Þeir voru orðskáir og hrakmálin, sem faðir þeirra. Einn tíma komu þeir feðgar af sjó og fluttu Jón Bjarnason dauðan í land, sögðu hann bráðkvaddan orðið hafa. Var svo maðurinn grafinn, en foreldrum hans féll þetta yfrið þungt, ekki síður Bjarna; var maður þessi og þá þeirra fyrirvinna. Dó þessi Bjarni litlu síðar, angraður mjög, en Arndís var flutt til Skagafjarðar inn. Var Jón Sigurðsson lögmaður þá á Reynistað og hafði sýslu í Skagafirði. Hann hafði mál það uppi, og var tekinn einn af þeim bræðrum, og fékkst ekkert til sanninda eður styrkingar málinu. Féll það mál niður, en Jón lögmaður veitti Arndísi framfæri, meðan hún lifði. Gvendur þessi varð vesæll og hans synir, og dóu svo á þeim hörðu árum litlu síðar, sem fleira vegfarandi fólk. Það var til merkis um landgang Bjarna, að hann var sífelldlega berfættur, og hann gekk svo hart um grjótt, sem hver einn skófataður.⁵²

Björn á Skarðsá var Skagfirðingur og ætla mætti að hann þekkti söguna um Bjarna í Efranesi úr sínu nærumhverfi. Eins og Hannes Þorsteinsson kom auga á var Björn Jónsson sjálfur við sjóróðra á Skaga á unglingsárunum.⁵³ Mjög athyglisvert er að hann tímasetur glæp og refsingu Bjarna lúthersku megin við siðaskiptin því fullyrðingun um að höfðingjar landsins hafi tekið ákvörðun um „skriftir og kárinur“ er í senn langsótt og í takt við framsetningu Björns á valdamissi Íslendinga: sektir sem runnu til konungsins fyrir brot manna voru ekki endilega „lútherskt“ fyrirbæri og við upphaf lútherska tímans mátti innlenda valdastéttin ráða meiru um sanngjarna refsingu manna.

52 ÍA I, 133–34.

53 ÍA I, 28.

Einn þráður í sögunni um Bjarna í Efranesi sem var ekki hreinn upp-spuni frá rótum var dauði unga mannsins af óþekktum orsökum í róðri við Kelduvík. Eins og lýst var í annálsgreininni lágu bóndi að nafni Guðmundur Óttarsson og þrír synir hans undir grun um að hafa orðið honum að bana. Var einn ónefndur sonur Guðmundar handtekinn en feðgarnir neituðu staðfastlega sök og málið féll þar með niður. Vel má vera að hinn látni hafi heitið Jón Bjarnason og búið í Efranesi eins og segir í Skarðsárannál.

Um þennan kafla í sögunni hefur varðveist merkileg samtímaheimild sem sýnir frásögnina í Skarðsárannál í allt öðru ljósi. Það er afrit Guðbrands Þorlákssonar Hólabiskups af bréfi sem hann sendi Jóni Sigurðssyni lögmanni á Reynistað árið 1611. Guðmundur Óttarsson var leiguliði Guðbrands og flúði til Hóla það ár til að leita sér aðstoðar því að „sier og syne sinum være kient vm mord og manndrap“ vegna dauða mannsins í róðri.⁵⁴ Jón Sigurðsson hafði haft afskipti af málinu og látið handtaka ónafngreindan son Guðmundar.

Fyrir atbeina Guðmundar skrifaði Guðbrandur bréf til Jóns þar sem hann bað embættismanninn um að hafa sig hægan og halda ekki manni í gæsluvarðhaldi fyrir gamalt mál sem ósannað væri að hefði verið sakamál. Af orðalagi Guðbrands má sjá að atvikið var ekki nýskeð og hafði ekki verið rannsakað sem morð á sínum tíma. Faðir hins látna mun hafa fallið frá í millitiðinni og að því er virðist án þess að hafa ásakað Guðmund um saknæmt athæfi. Orsakir handtökunnar eru ekki ræddar nánar í bréfinu.

Í bréfi Guðbrands biskups er ekki gerð tilraun til að taka fram fyrir hendurnar á sýslumanninum, heldur minnt á þörfina fyrir sanngjarna réttarvörslu. Guðbrandur virðist hafa ákveðna samúð með Guðmundi og syni hans sem hann kallar „heimskar skepnur“ og til þess að kanna málið betur tók hann skýrslu af Guðmundi og sendi Jóni. Guðmundur sór að ungi maðurinn hefði orðið bráðkvaddur en ekki dáíð með saknæmum hætti. Guðbrandur lét Guðmund lýsa atburðarásinni og innti sérstaklega eftir því hvort fjandskapur hefði komið upp milli fjölskyldnanna en svo virðist ekki hafa verið.

54 Guðbrandur Þorláksson, *Bréfabók Guðbrands byskups Þorlákssonar*, Jón Þorkelsson og Páll Eggert Ólason bjuggu til prentunar (Reykjavík: Hið íslenska bókmenntafélag, 1919–42), 586–87.

Vissulega gæti Guðmundur hafa logið til um hvernig dauða nágrannastráksins bar að, en ekkert útilokar að ungi maðurinn hafi skyndilega hnigið niður með þeim hætti sem Guðmundur lýsir. Af lýsingu Björns Jónssonar að dæma fengu mennirnir á sig óorð fyrst og fremst vegna almennrar framkomu sinnar en ekki vegna sjáanlegra áverka, ósamræmis í framburði eða þekktrar ástæðu sem hefði gefið tilefni til þess að ákæra þá. Sagan er harmleikur en það sem átti sér stað er þó ekki endilega manndráp.

Jón Sigurðsson lögmaður (um 1565–1635) var sýslumaður í Skagafjarðarsýslu frá árinu 1602 en kjörinn lögmaður norðan og vestan frá 1606. Samkvæmt Skarðsárannál hafði Jón frumkvæðið að því að taka málið upp eftir dauða Bjarna sem passar við lýsingu Guðbrands. Skarðsárannáll nefnir að ekkjan hafi verið flutt „til Skagafjarðar inn“ þar sem Jón sá um framfærslu hennar. Ætla mætti að það hafi verið fyrir hennar beiðni að rannsókn hófst á orsök dauða unga mannsins. Þar sem annálaritarinn Björn Jónsson missti föður sinn sem drengur árið 1582 og var eftir það á framfæri Sigurðar Jónssonar, föður Jóns Sigurðssonar, er nokkuð öruggt að Björn hefði vitað af því ef ekkjan hefði komið til Reynistaðar í embættistíð Sigurðar (d. 1602) en hann var fyrirrennari Jóns í sýslumannsembættinu og bjó sömuleiðis á Reynistað.

Bréfabók Guðbrands Þorlákssonar afhjúpar innra ósamræmi í atburðarásinni eins og hún birtist í Skarðsárannál. Ef faðir mannsins sem lést í róðri var þegar orðinn húsráðandi og faðir tveggja pilta fyrir austan árið 1553 en dó að því virðist milli 1602 og 1611 hlýtur hann að hafa látist í hárrí elli. Ekki var algengt fyrir íslenskan karlmann að ganga í hjónaband eða komast í tölu bænda fyrr en á fertugsaldri og þannig væri hann væntanlega fæddur um eða fyrir 1520.⁵⁵ Ekki eru til gögn um meðallíflengd íslenskra leiguliða á 16. öld en til samanburðar mætti nefna að í allri Skagafjarðarsýslu voru ekki nema tíu menn á lífi yfir 80 ára aldri í manntalinu 1703 og var aðeins einn þeirra með húsbóndastöðu en sjö voru flakkarar eða sveitarómagar. Það að Guðmundur Óttarsson var enn leiguliði Guðbrands Þorlákssonar þegar rannsóknin hófst um 1611 er vísbending um að málið sé líklega frá um 1600 og að Björn Jónsson greini rétt frá þegar hann segir að faðirinn hafi dáið „litlu síðar“ og að móðirin hafi verið flutt til Reynistaðar í kjölfarið.

55 Sbr. Loftur Guttormsson, *Bernska, ungdómur og uppeldi*, 104–19.

Sambraedingur ATU 1343* við sögu bóndans á Skagaströnd hlýtur að vera framlag 17. aldar Íslendinga. Guðmundur Óttarsson og synir hans voru enn á lífi 1611 en í sögunni um Bjarna í Efranesi kemur fram að þeir dóu úr vesöld eftir að málið féll niður. Kvittur komst hugsanlega á kreik í kjölfar rannsóknanna um að bóndinn sem missti soninn hefði verið með óhreint mjöl í pokahorninu en framsetningin í Skarðsárannál virðist að miklu leyti koma frá Birni Jónssyni sjálfum sem lætur tvær ólíkar harmsögur mynda eina skýra heild. Örlög þriggja sona Bjarna speglast í örlögum þriggja sona Guðmundar Óttarssonar alveg eins og örlög Bjarna speglast í örlögum Guðmundar.

Ástæða þess að Björn Jónsson lætur raunasögu Bjarna hefjast um miðbik 16. aldar gæti e.t.v. verið sú að skriftaganga milli kirkna þætti tæplega trúverðug refsing fyrir makavíg í lútherskum sið. Þar sem sagan um Bjarna í Efranesi átti að hefjast í Skálholtsbiskupsdæmi þyrfti skriftaganga Bjarna að byrja fyrir 1540 ef refsingin kæmi frá kirkjuyfirvöldum. Svo gamalt var málið á Skagaströnd augljóslega ekki en með því að staðsetja glæp Bjarna á stuttri biskupstið Marteins Einarssonar (1549–57) gat Björn Jónsson notfært sér örþröngt gljúfur milli gamals og nýs tíma.

Viðtökur ATU 1343* og sögunnar um Bjarna í Efranesi

Margt í Skarðsárannál kemur beint úr munnlegri geymd.⁵⁶ Staðan er þó örlítið flóknari þegar kemur að ATU 1343* því vísan á latínu sem fylgir stundum ATU 1343* þekktist einnig á Íslandi í gerð sem hafði þegar verið prentuð í erlendum bókum. Í Lbs 1055 4to birtist latneska stakan (*distikon*) ásamt íslenskri þýðingu:

Sus, pueri bini, puer unus, Nupta, maritus,
Cultello, Lympha, fune, dolore cadunt.
Svín, tvo Sveina, ungbarn enn, egtavíf og húsbóndann,
hnífur, vatzlaug, heinginginn, hættust sorginn deyda vann.⁵⁷

Íslenska þýðingin er annars ókunn en gæti leynst víðar í handritum. Lbs 1055 4to er eftirrit týnds handrits með hendi séra Jóns Ólafssonar að Lambavatni á Rauðasandi (1640/1641–1703) sem Jón skrifaði á árunum

⁵⁶ Sbr. ÍA I, 33.

⁵⁷ Lbs 1055 4to, 3v.

1692–96 og gaf dóttur sinni Höllu (1676–eftir 1703) í brúðargjöf. Var handrit Jóns uppskrift á eiginhandarriti eftir Guðmund Erlendsson á kvæðabókinni Gígu frá árinu 1654. Það handrit Guðmundar var í eigu Margrétar Guðmundsdóttur og Jóns Illugasonar en þau voru dóttir og tengdasonur skáldsins.⁵⁸

Presturinn Markús Eyjólfsson sem skrifaði upp handrit Höllu Jónsdóttur vandaði sig við verkið og virðist hafa tekið upp allt efni sem var í því. Á f. 3v skrifaði Markús upp ýmsar stökur sem voru í handriti Höllu, þar á meðal latnesku stökuna og íslensku þýðinguna. Að minnsta kosti tvær stökur eru eftir Guðmund Erlendsson („Jesús um heilt hús“ og „Börnín mín þar viti á von“) en ein virðist vera eftir Jón Ólafsson („Sköða hvað hér skrifað stár“).⁵⁹

Prentmiðlun átti stóran hlut í dreifingu ATU 1343* innan Evrópu. Elsta dæmið sem Hansen nefnir þar sem latínustakan birtist orðrétt á prenti eins og í Lbs 1055 4to finnst í *Lectiones Memorabiles Et Reconditae* eftir Johannes Wolf (Lauginen: 1600).⁶⁰ Oftast fylgjast stakan og sagan að í prentuðum bókum en stundum birtist stakan ein og sér til uppfyllingar eins og í Lbs 1055 4to.⁶¹ Íslenski þýðandinn hefði þó væntanlega þurft að þekkja frásögnina til þess að skilja vísuna sem er mjög kjarnyrt lýsing á harmleiknum. Þar sem latínan er tiltölulega einföld gæti vísan hafa verið notuð til latínukennslu enda inniheldur Gíga margt efni sem er sérstaklega sniðið að uppeldi barna.

ATU 1343* barst til Íslands í prentuðu formi í síðasta lagi um miðbik 17. aldar, sennilega fyrr. Skriflusafnið AM 124 8vo varðveitt íslenska þýðingu í óbundu máli undir fyrirsögninni „Eitt hriggelegt tilferle“ (41r) á afbrigði þar sem hópur systkina hermír eftir föðurnum sem slátrar kálfi. Hópurinn felur sig í ofninum eftir að hafa skorið eitt barnið á háls en móðirin kyndir upp í ofninum og þau kafna á meðan hún og nágrannarnir leita að þeim. Það atvik á að hafa gerst árið 1540 nálægt „Anaberga“ og kemur samkvæmt handritinu úr safni eftir Johann Finchelius. Skrifari AM 124 8vo var presturinn Grímur Bergsveinsson (um 1597–1669) sem setti saman handritið á tímabilinu 1635–69 og studdi sig við ýmis erlend rit sem voru

58 Um samband Gíjuhandritanna sjá Parsons, „Songs for the End of the World,“ 167–214.

59 Sjá nánar Parsons, „Songs for the End of the World,“ 176–81.

60 Hansen, *Ariadne's Thread*, 84.

61 T.d. Celandar [Johann Georg Gressel], *Verliebte-Galante / Sinn-Vermischte und Grab-Gedichte* (Hamburg: Christian Liebezeit, 1719), 373.

til hér á landi á þeim tíma.⁶² Saga móðurinnar sem hótaði að gelda syni sína virðist ekki hafa þekkt víða á prenti svo vitað sé. Ekki er þó útilokað að hún hafi dreifst um Evrópu í prentuðum frásögnum með svipuðum hætti og skrítlurnar í AM 124 8vo.

Það að ATU 1343* þekktist í ýmsum ólíkum afbrigðum á árnýöld dró ekki þar með úr heimildargildi fyrir viðtakendur. Brynjólfur Sveinsson átti afrit Skarðsárannála frá um 1641–42 (Lbs 40 fol.), en Hannes Þorsteinsson rekur feril handritsins vandlega í inngangi sínum að Skarðsárannál.⁶³ Á spássíu á Lbs 40 fol. hefur verið bætt við athugasemd eða samantekt um sögu Bjarna í Efranesi: „Hrædelegt Brádrædis Jllvyrke ä Bórnum og konu.“⁶⁴ Jón Arason í Vatnsfirði fékk einnig handritið að láni og studdist augljóslega við það í annál sínum þegar hann ritaði annálsgreinina fyrir árið 1553: „Drap eitt barn annað fyrir austan, móðirin síðan það barn, maðurinn síðan konuna sína.“⁶⁵ Ekki verður farið hér í heildarathugun á viðtökum ATU 1343* í handritum Skarðsárannáls og afleiddra annála, enda var annáll Björns á Skarðsá geysilega áhrifamikil rit fyrir annálamenningu síðari alda.⁶⁶ Viðbrögð lærdómsmanna á 17. öld sýna þó að viðtakendur höfnuðu ekki frásögn Björns Jónssonar af atburðunum og fundu söguna um keðju morða innan sömu fjölskyldunnar jafnvel annálsverðari en framhaldið á Skagaströnd.

Stakar annálsgreinar eða frásagnir innan þeirra gátu stundum breyst í sjálfstæða texta í meðförum skrifara. Þannig birtist sagan um Bjarna í Efranesi í heilu lagi til uppfyllingar í Lbs 1172 4to (135r–v) undir fyrir-sögninni „So ad þeße Bladsyda verde ei aud, þa er þetta Epterfilgande, þui til þeß Eru ill dæme ad varast þau.“ Þar kemur ekki fram að sagan sé annálsbrot en inngangurinn er fimlega aðlagður að samhenginu.⁶⁷ Að öðru leyti hlýtur textinn í Lbs 1172 4to að koma meira eða minna beint úr Skarðsárannál. Í fyrirsögninni kemur ekki fram hvort skrifarinn telur

62 Mariane Overgaard, „AM 124 8vo: En islandsk schwank-samling,“ *Opuscula* 7 (1979): 268–317.

63 ÍA I, 37–40.

64 Lbs 40 fol. 66v. Athugasemdin er líklega með hendi Hannesar Björnssonar (d. 1704).

65 ÍA III, 44, sbr. ÍA I, 38–39.

66 Athyglisvert er að Jón Ólafsson á Lambavatni skrifaði upp Skarðsárannál árið 1676 (Rask 47) í ljósi tengsla Jóns við Lbs 1055 4to (sjá að framan).

67 „Anno 1553 þa war Eggert Hannesson hýrdstiöre yfer Jslande og Syslumadur yfer Gullbringu sýslu. a þeim tyma bar so wid ad austur a lande biö eirn madur er Biarne hiet.“ Lbs 1172 4to, 135r.

sannleiksgildi frásagnarinnar sérstaklega mikið en framsetning hér er fyrst og fremst sem dæmisaga um ógæfumanninn á Skagaströnd. Fast á eftir fylgir Gnýs ævintýri (ff. 136r–38v) sem er dæmisaga þýdd úr miðensku.⁶⁸

Taka má undir með skrifaranum í Lbs 1172 4to að sagan hefur eiginleika sjálfstæðrar dæmisögu og notar óhugnaðinn til þess að flytja viðvörunarboðskap um alvarlegar afleiðingar þess að missa stjórn á skipinu gagnvart þeim sem manni bar skylda til að ala upp og aga. Húsagi var vissulega í höndum húsbóndans en átti að endurspegla guddómlega umhyggju fyrir lægra settu heimilisfólki og þar með mátti aldrei stíga yfir mörkin milli yfirvegaðrar hirtingar og ofbeldis.⁶⁹ Keimlíkan boðskap má finna í samtímasögum um móðurina sem hótar eigin barni geldingu þar sem hún missir þolinmæðina og beitir andlegu ofbeldi í stað þess að huga að þroskaferli barnsins og styrkja það til þess að standa á eigin fótum. Svik heimilisföðurins eru þó enn alvarlegri þar sem í lútherskum sið átti hann að stuðla að sáluhjálpi fjölskyldunnar. Hann leyfir skaðlegri breytni að viðgangast hjá konu sinni í stað þess að áminna hana og þegar þessi hegðun leiðir til dauða barna þeirra hjálpar hann henni ekki til þess að iðrast og fá þar með sálarfrið og himnavist, heldur slær hana í hel. Saga Bjarna í Efranesi er „illt dæmi“ um mann sem bregst hlutverki sínu sem höfuð fjölskyldunnar og getur aðeins með ævilangri iðran bætt fyrir brotið.

Hugsanlegt er að ATU 1343* hafi borist til Íslands fyrir siðaskipti í formi dæmisögu sem hefur ekki varðveist. Eins og Ásdís Egilsdóttir bendir á er óhugnaðurinn í árnyaldarannálum þó oft annars eðlis en í dæmisögum og jarteiknalýsingum frá miðöldum.⁷⁰ Í eldri verkum gat óhugnaður verið vettvangur til þess að sýna miskunn Guðs og aðstoð dýrðlinganna og framkalla þannig von og gleði hjá lesendum, en svoleiðis viðsnúningur á ástandinu var ekki í anda lúthersks rétttrúnaðar 17. aldar og finnst svo sannarlega ekki í sögunni um Bjarna.

Skarðsárannáll var fyrst gefinn út í tveimur útgáfum árið 1774 í Hrappsey. Önnur þeirra var ætluð íslenska markaðnum en hin var vegleg tvímálaútgáfa í tveimur bindum á íslensku og latínu. Í báðum Hrappseyjarútgáfunum

68 Sjá Jeffrey S. Love, Beeke Stegmann og Thomas Birkett, „Gnýs ævintýr,“ *Opuscula* 14 (2016): 25–87.

69 Loftur Guttormsson, *Bernska, ungdómur og uppeldi*, 58–59.

70 Ásdís Egilsdóttir, „Jarteinir eða furður, huggun eða ótti,“ *Áhrif Lúthers: Siðaskipti, samfélag og menning í 500 ár*, ritstj. Hjalti Hugason, Loftur Guttormsson og Margrét Eggertsdóttir (Reykjavík: Hið íslenska bókmenntafélag, 2017), 263–75.

stendur „Keblavík (Kelduvík)“ fyrir Kelduvík í íslenskunni en aðeins „Keblavich“ í latneskri þýðingu.⁷¹ Lesbrigðið gerir það að verkum að það er tiltölulega auðvelt að þekkja texta sem nota elstu prentútgáfuna til grundvallar.

Hrappseyjarprentsmiðjan markar tímamót í íslenskri útgáfusögu, enda fyrsta „veraldlega“ prentsmiðjan á Íslandi sem var hvorki í eigu biskups né biskupsstóls. Prentútgáfunar fólu jafnframt í sér vatnaskil í miðlun Skarðsárannáls og notkun hans sem fræðiheimildar um sögu Íslands á lærdómsöld. Jón Espólín tók t.d. söguna um Bjarna í Efranesi upp í árbækurnar sínar án þess að tilgreina sérstaklega ártal eða heimild en hann hefur greinilega stuðst við texta annálsgreinarinnar úr Hrappseyjarútgáfunni þar sem hann staðsetur meinta morðið í Keflavík:

Skriptir voru þá enn brúkadar þegar menn féllu í stórmæli, bar þat til stundum at þær vor skipadar med ímislegum hætti, svo sem þá giördi Marteinn biskup Biarna nockrum fyrir austann; en þat bar svo til um þann Biarne, at kona hans var málgífr mikil, oc hafði vond ord fyri börnum þeirra, svo þar af orsakadist at hinn eldri sveinnin lagdi hinn yngra nidr, er hún var ei vid, oc skar af hönum kynsliminn, svo hann dó, en konann bardi þann til bana er hún kom at, og svo Biarni konuna, því hönum vard heldr til skapbrádt er hann vissi tveggia sveinanna bana af henni stadid hafa; var þeim Biarna bodid at gánga kringum Island, oc á hveria kyrkiu, oc berfætr þá er hann þyldi, enn hann þótti ecki fær at fara útlægr af landi fyrir ángrsemi, er þat mælt at Biarni hafi gèngid þrem sinnum kringum allt land, oc numid stadar í Skagafyrði, oc qvænst þar oc búid, enn verit jafnan sem syrgiandi; hann bió at Efranesi á Skaga, oc hèt Arndys kona hans, enn Jón sonr þeirra, sá er ætlad var at Gudmundr Ottarsson oc synir hans hefdi myrdann í Keblavík á sió; ecki vard þat þó sannad, þó málit væri frammi haft.⁷²

71 Björn Jónsson, *Annalar Biörns a Skardsa SIVE ANNALES BIÖRNONIS DE SKARDSA. EX MANUSCRIPTIS INTER SE COLLATIS CUM INTERPRETATIONE LATINA, VARIANTIBUS LECTIÖNIBUS, NOTIS, ET INDICE* (Hrappsey, 1774–75), 202–03; Björn Jónsson, *Þess froma og velvitra Saaluga Biörns Jonssonar á Skardsaa Fordum Lögrettumanns í Hegranes-Sýslu* (Hrappsey, 1774), 101.

72 Jón Espólín, *Íslands Árbækur í sögu-formi*, 4. bindi (Kaupmannahöfn: Hið Íslenska Bókmentafélag, 1821–55), 103.

Endursögn Jóns Espólíns á sögu Bjarna í Efranesi er athyglisverð tilraun til að aftengja texta við undirliggjandi boðskap eða heimsmynd. Áhersla Jóns er fyrst og fremst á refsingu Bjarna sem sögulega staðreynd sem tengist á engan hátt harmleiknum á Skagaströnd. Ef vel er að gáð er dómvaldið í frásögn Björns í Skarðsárannál alfarið í höndum „höfðingja landsins“ og veraldlegir embættismenn eru settir í hlutverk þess að ákveða hvers konar yfirlát muni duga til sáluhjálpar Bjarna og hreinsun samfélagsins. Þessu hafnar Jón enda var það aldrei í verkahring embættismanna að taka ákvörðun um skriftir sem slíkar en hann túlkar það þannig að lútherski biskupinn hafi gert einstaka undantekningar á þeirri meginreglu að menn þyrftu ekki að gera yfirlát fyrir syndir sínar. Enginn vafi liggur hins vegar á því að Marteinn Einarsson var sannfærður siðbótarmaður þótt hann hafi ekki endilega verið sannfærður um tilkall danska konungsins til tekna kirkjunnar og varð þar með umdeildur í biskupsstólnum.⁷³

Dæmisagnaeinkenni sögunnar hverfa í meðferð Jóns en hann hafnar tengingu Skarðsárannáls milli glæpa og hlutskiptis sakamanna. Óbótarmaðurinn er horfinn úr textanum og fjallað er nú um geðbrigðaástand Bjarna sem mildandi þátt í refsingu hans frekar en um sálarástand hans í trúarlegri merkingu. Þótt kirkjan sem stofnun fái vissulega beinni umfjöllun hér en hjá Birni, er óhætt að segja að endursögn Jóns sé dæmi um breytt viðhorf til sagnaritunar sem kallaði á skýrari aðgreiningu milli hins heilaga og hins veraldlega.

Svipaða túlkun á sögu Bjarna í Efranesi er að finna í umfjöllun um annálsgreinina á 20. og 21. öld. Sem dæmi má nefna að í ættfræðigagnagrunninum Íslendingabók (<https://islendingabok.is>) má finna allar helstu nafngreindar persónur frásagnarinnar, þ.e. þau Bjarna í Efranesi, Arndísi, Jón Bjarnason og Guðmund Óttarsson. Í færslunum um þá Bjarna, Jón og Guðmund er rakin ógæfusaga fjölskyldunnar í aðgreindum köflum í hnitmiðuðu máli sem dregur úr allri tengingu milli atburðanna. Bjarni er skráður sem „sakamaður og bóndi í Efranesi, Skag.“ og bætt er við að „eldri sonur hans skar undan yngri bróður sínum svo hann fékk af því bana.“ Undir nafn Guðmundar Óttarssonar er hins vegar skráð að hann „myrti

73 Kristján Valur Ingólfsson, „Sálmakver Herra Gísla 1558: Kveðskapur eða kirkjupólitik?“ *Til heiðurs og hugbótar: Greinar um trúarkveðskap fyrri alda*, ritstj. Svanhildur Óskarsdóttir og Anna Guðmundsdóttir (Reykholzt: Snorrastofa, 2003), 145–60.

líklega, ásamt sonum sínum þremur, Jón Bjarnason son Arndísar er var á framfæri hjá Jóni Sigurðssyni lögmanni á Reynistað.“

Mikilvæg undantekning í viðtökusögu ATU 1343* á Íslandi finnst í grein eftir Matthías Viðar Sæmundsson um refsingar á árnýöld. Þótt hann hafi ekki vitað um tenginguna við erlendar sögur nálgadist hann annálsgreinina sem samfellda frásögn Björns á Skarðsá og fjallaði um hana á þeim forsendum. Hann lagði ekki mat á heimildargildi stakra fullyrðinga, heldur vakti athygli á því hvernig annálsgreinin myndar órofa heild um afleiðingar þess að bana eigin maka:

Bjarni tók út sína refsingu fyrir konudrápið. Líf hans varð að skriftamálum til dauða. Bræði hans eina dagstund, óhófleg útrás, leiddi til ævilangrar ógæfu, sem lagðist á allt hans fólk; hann og hans kyn var máð af jörðu. Þennan skilning má lesa úr frásögn annálsins; sá sem drepur annan mann getur ekki komist undan dómi; hann getur engrar miskunnar vænst hvað sem höfðingjum landsins list. Og sjálfur er hann látinn taka út dóminn. (...) Sá sem drepur náunga sinn vegur að rótum eigin lífs.⁷⁴

Í samanburði við opinbera aftöku var skriftaganga á berum fótum um Ísland tiltölulega mild refsing en hún dugði ekki til að hreinsa sekt Bjarna. Þótt Bjarni hafi séð eftir konumorðinu alla ævi, gat hann aldrei hlotið uppreisn æru öðruvísi en með stöðugri iðran og urðu það hans örlög að verða að lifandi dæmi um slíkt.

Niðurstöður

Þótt annálar einkennist af knöppum og einföldum stíl mynda þeir ramma utan um frásagnir sem endurspeglu heimsmynd og viðhorf annálaritaranna og viðtakenda þeirra. Annállinn er ákveðið frásagnarform og brýnt er að skilja félagslegt og menningarlegt hlutverk þess, og ekki síst af rannsóknarsíðferðislegum ástæðum.

Dæmið í þessari grein er sérstætt að því leyti að hægt er að tengja annálsgreinina í Skarðsárannál við raunverulegt atvik annars vegar og sagnagerð hins vegar. Þrátt fyrir að annálsgreinin lýsi atburðum sem gerðust að ein-

74 Matthías Viðar Sæmundsson, „Skal hægri hönd af höggvast: Um glæpi og refsingar á Íslandi,“ *Morgunblaðið* (28. apríl 1990): 5.

hverju leyti í nærsamfélagi annálaritarans er jafnframt um að ræða afbrigði af sögu sem þekktist víðar í Evrópu en ekki sagnfræðiritun í nútímalegri merkingu.

Ljóst er að kveikjan að annálsgreininni var dauðsfall ungs manns í Skagafirði um eða fyrir 1600 sem sumir töldu vera manndráp án þess að nægar sannanir lægju fyrir í málinu. Andlátíð var áfall fyrir fjölskylduna en einnig fyrir nærsamfélagið og rímaði illa við heimsmynd þar sem veraldlegir og andlegir valdhafar áttu að tryggja réttvísi í landinu.

Annálsgreinin eyðir allri óvissu um það hvort hægt væri að komast upp með svo alvarlegan glæp og manndráp og sýnir hvernig allir sakamenn muni að lokum fá makleg málagjöld. Þótt veraldlega réttarkerfinu hafi ekki tekist að sanna sekt Guðmundar Óttarssonar og sona hans, hafi þeir verið dæmdir af náttúrunni til að hrökklast frá búi sínu og farast í hallærum. Bóndinn á Skagaströnd hafi aftur á móti aldrei notið réttlætis í máli sonarins vegna þess að hann var sjálfur óbótamaður sem var sekur um konudráp. Ásökunin er fjarstæðukennd en varpar ábyrgðinni af innlendum embættismönnum á nánustu aðstandendur fórnarlambins þar sem óbótamaður getur ekki vænst gæfu eða réttlætis í sínu jarðneska lífi.

Framvindan í sögunni um Bjarna í Efranesi er með talsvert öðrum brag en í hinum gerðum ATU 1343*, en þungamiðjan er áfram spurningin um sekt og sakleysi. Hinn seki faðir er enginn skúrkur heldur hvunn dagsbóndi sem viðtakandinn getur mögulega samsamað sig að einhverju leyti. Íðran hefur orðið að ævistarfi hans og túlka mætti sögu hans sem lútherska dæmisögu sem hvetur til íhugunar og bætts líferniss hjá viðtakendum.

HEIMILDIR

HANDRIT

Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum, Reykjavík

AM 103 8vo

AM 124 8vo

Handritasafn Landsbókasafns Íslands – Háskólabókasafns, Reykjavík

Lbs 40 fol. Lbs 1172 4to

Lbs 1055 4to Lbs 1529 4to

Den Arnamagnæanske Samling, Institut for Nordiske Studier og Sprogvidenskab, Københavns Universitet, Kaupmannahöfn

Rask 47

FRUMHEIMILDIR

Björn Jónsson, *Annalar Biørns a Skardsa SIVE ANNALES BIÖRNONIS DE SKARDSA. EX MANUSCRIPTIS INTER SE COLLATIS CUM INTERPRETATIONE LATINA, VARIANTIBUS LECTIONIBUS, NOTIS, ET INDICE*. Hrapsey, 1774–75.

Björn Jónsson, *Annalar. Þess froma og velvittra Saaluga Biørns Jonssonar á Skardsaa Fordum Løgrettumanns í Hegrans-Sýslu*. Hrapsey, 1774.

Celander [Johann Georg Gressel]. *Verliebte-Galante / Sinn-Vermischte und Grab-Gedichte*. Hamburg: Christian Liebezeit, 1719.

Gerhard, Johann. *Fimmtíu heilagar hugvekjur: Meditationes sacrae*. Þórunn Sigurðardóttir sá um útgáfuna. Reykjavík: Bókmenntafræðistofnun Háskóla Íslands, 2004.

Guðbrandur Þorláksson. *Bréfabók Guðbrands byskups Þorlákssonar*. Jón Þorkelsson og Páll Eggert Ólason bjuggu til prentunar. Reykjavík: Hið íslenska bókmenntafélag, 1919–42.

Guðmundur Erlendsson. *Historia. Pijnunnar og Daudans Drottins vors Jesu Christi. Epter Textans einfallre Hliodan / i siø Psalmum yferfaren*. Hólar, 1666.

ÍA = *Annálar 1400–1800*. Hannes Þorsteinsson, Jón Jóhannesson, Þórhallur Vilmundarson og Guðrún Ása Grímsdóttir bjuggu til prentunar. Reykjavík: Hið íslenska bókmenntafélag, 1922–88.

Jón Espólin. *Íslands Árbækur í sögu-formi*. Kaupmannahöfn: Hið Íslenska Bókmenntafélag, 1821–55.

Oddaannálar og Oddverjaannáll. Eiríkur Þormóðsson og Guðrún Ása Grímsdóttir bjuggu til prentunar. Reykjavík: Stofnun Árna Magnússonar á Íslandi, 2003.

Spánverjavígin 1615: Sönn frásaga eftir Jón Guðmundsson lærða og Víkinga rímur.

- Jónas Kristjánsson bjó til prentunar. Íslenzk rit síðari alda 4. Kaupmannahöfn: Hið íslenska fræðafélag, 1950.
- Steinunn Kristjánsdóttir, Sigrún Hannesdóttir og Magnea Dís Birgisdóttir. „Dysjar hinna dæmdu: Áfangaskýrsla 2018.“ Reykjavík: 2018.

FRÆÐIRIT

- Ásdís Egilsdóttir. „Jarteinir eða furður, huggun eða ótti.“ *Áhrif Lúthers: Siðaskipti, samfélag og menning í 500 ár*. Ritstj. Hjalti Hugason, Loftur Guttormsson og Margrét Eggertsdóttir. Reykjavík: Hið íslenska bókmenntafélag, 2017, 263–75.
- Beyer, Jürgen. *Lay Prophets in Lutheran Europe (c. 1550–1700)*. Brill's Series in Church History and Religious Culture 74. Leiden: Brill, 2017.
- Brunvand, Jan Harold. *Encyclopedia of Urban Legends*. 2. útg. Santa Barbara, CA: ABC-CLIO, 2012.
- Burgess, R.W. og Micheal Kulikowski. „The History and Origins of the Latin Chronicle Tradition.“ *The Medieval Chronicle* 6 (2009): 153–78.
- Clanchy, M.T. *From Memory to Written Record: England 1066–1307*. Oxford: Blackwell, 1993.
- Cook, Robert. „The *Chronica Carionis* in Iceland.“ *Opuscula* 8 (1985): 226–63.
- Dahl, Ottar. *Grunntrekk i historieforskningens metodelære*. Oslo: Universitetsforlaget, 1967.
- Foot, Sarah. „Annals and Chronicles in Western Europe.“ *The Oxford History of Historical Writing: Volume 2: 400–1400*. Ritstj. Sarah Foot og Chase F. Robinson. Oxford: Oxford University Press, 2012, 346–67.
- Garver, Eugene. *Aristotle's Rhetoric: An Art of Character*. Chicago: University of Chicago Press, 1994.
- Gransden, Antonia. *Historical Writing in England: c. 550 to c. 1370*. London: Routledge, 1996/1974.
- Hansen, William F. *Ariadne's Thread: A Guide to International Tales Found in Classical Literature*. Ithaca: Cornell University Press, 2002.
- Haug, Eldbjørg. „The Icelandic Annals as Historical Sources.“ *Scandinavian Journal of History* 22.4 (1997): 263–74.
- Hermann Pálsson. *Eftir þjóðveldið: Heimildir annála um íslenska sögu 1263–98*. Reykjavík: Heimskringla, 1965.
- Ingi Sigurðsson. „Þróun íslenzkrar sagnfræði frá miðöldum til samtímans.“ *Saga* 38 (2000): 9–32.
- Jansson, Sven-Bertil. *Medeltidens rimkrönikor: Studier i funktion, stoff, form*. Studia Literarum Upsaliensia 8. Nyköping: Läromedelförlagen, 1971.
- Jauhainen, Marjatta. *The type and motif index of Finnish belief legends and memorates*. FF Communications 267. Helsinki: Suomalainen tiedeakatemia, 1998.
- Jón Steffensen. „Bólusótt á Íslandi.“ *Menning og meinsemdir: Ritgerðasafn um*

- mótunarsögu íslenzkrar þjóðar og baráttu hennar við hungur og sóttir*. Reykjavík: Sögufélagið, 1975, 275–319.
- Kristján Valur Ingólfsson. „Sálmakver Herra Gísla 1558: Kveðskapur eða kirkju-pólitík?“ *Til heiðurs og hugbótar: Greinar um trúarkveðskap fyrri alda*. Ritstj. Svanhildur Óskarsdóttir og Anna Guðmundsdóttir. Reykholti: Snorrastofa, 2003, 145–60.
- Langlois, Janet L. „Mothers’ Double Talk.“ *Feminist Messages: Coding in Women’s Folk Culture*. Ritstj. Joan Newlon Radner. Champaign: University of Illinois Press, 1993, 80–97.
- Lavender, Philip. „Timur, ‘The Wrath of God’: An Unknown Source of Odd-verjaannáll and the Vindication of a Tyrant in Ambáles saga and Ambáles rímur.“ *Gripla* 31 (2020): 125–58.
- Loftur Guttormsson. *Bernska, ungdómur og uppeldi á einveldisöld: Tilraun til félagslegrar og lýðfræðilegrar greiningar*. Ritsafn Sagnfræðistofnunar 10. Reykjavík: Sagnfræðistofnun Háskóla Íslands, 1983.
- Love, Jeffrey S., Beeke Stegmann og Thomas Birkett. „Gnýs ævintýr.“ *Opuscula* 14 (2016): 25–87.
- Margrét Eggertsdóttir. *Barokkmeistarinn: List og lærdómur í verkum Hallgríms Péturssonar*. Reykjavík: Stofnun Árna Magnússonar á Íslandi, 2005.
- Matthías Viðar Sæmundsson. „Skal hægri hönd af höggvast: Um glæpi og refsingar á Íslandi.“ *Morgunblaðið* (28. apríl 1990): 4–5.
- Overgaard, Mariane. „AM 124 8vo: En islandsk schwank-samling.“ *Opuscula* 7 (1979): 268–317.
- Ólafur Davíðsson. „Víg Spánverja á Vestfjörðum 1615 og „Spönsku vísur“ eptir síra Ólaf á Söndum.“ *Tímarit Hins íslenska bókmenntafélags* 16 (1895): 88–163.
- Óskar Halldórsson. *Bókmenntir á lærdómsöld: 1550–1770*. Ritstj. Sigurður Línal. Reykjavík: Hið íslenska bókmenntafélag, 1996.
- Parsons, Katelin Marit. „Songs for the End of the World: The Poetry of Guðmundur Erlendsson of Fell in Sléttuhlíð.“ Doktorsritgerð, Háskóli Íslands, 2020.
- Poole, R. Lane. *Chronicles and Annals: A Brief Outline of their Origin and Growth*. Oxford: Clarendon Press, 1926.
- Richter, Dieter. „Wie Kinder Schlachtens mit einander gespielt haben (AaTh 2401): Von Schonung und Verschönerung der Kinder – in und vor einem Märchen der Brüder Grimm.“ *Fabula* 27.1 (1986): 1–11.
- Rowe, Elizabeth Ashman. „The Flateyjarbók Annals as a Historical Source.“ *Scandinavian Journal of History* 27.4 (2002): 233–42.
- Schneider, Ingo. „Traditionelle Erzählstoffe und Erzählmotive in Contemporary Legends.“ *Homo narrans. Studien zur populären Erzählkultur: Festschrift für Segfried Neumann zum 65. Geburtstag*. Ritstj. Christoph Schmitt. New York: Waxmann Münster, 1999, 165–79.
- Sigurðson, Erika. „The Church in Fourteenth-Century Iceland: Ecclesiastical

- Administration, Literacy, and the Formation of an Elite Clerical Identity.“ Doktorsritgerð, University of Leeds, 2011.
- Svanhildur Óskarsdóttir. „Um aldir alda: Veraldarsögur miðalda og íslenskar aldar-
tölur.“ *Ritið* 5.3 (2005): 111–33.
- Svanhildur Óskarsdóttir. „Universal history in fourteenth-century Iceland: Studies
in AM 764 4to.“ Doktorsritgerð, University College London, 2000.
- Svanhildur Óskarsdóttir. „Writing Universal History in Ultima Thule: The Case
of AM 764 4to.“ *Medieval Scandinavia* 14 (2004): 185–94.
- Sverrir Tómasson. „Heimsaldrar og annálar.“ *Íslensk bókmenntasaga I*. Ritstj.
Vésteinn Ólason. Reykjavík: Mál og menning, 1992, 402–10.
- Uther, Hans-Jörg. *The Types of International Folktales: A Classification and Biblio-
graphy Based on the System of Antti Aarne and Stith Thompson. Part II: Tales of
the Stupid Ogre, Anecdotes and Jokes, and Formula Tales*. FF Communications
285. Helsinki: Academia Scientiarum Fennica, 2004.
- Þorvaldur Thoroddsen. *Árferði á Íslandi í þúsund ár*. Kaupmannahöfn: Hið íslenska
fræðafjelag, 1916–17.
- Þorvaldur Thoroddsen. *Landfræðissaga Íslands: hugmyndasaga manna um Ísland,
náttúruskoðun og rannsóknir, fyrr og síðar*. Kaupmannahöfn: Hið íslenska bók-
menntafjelag, 1892–1904.
- Ævar Petersen og Þórir Haraldsson. „Komur hvítabjarna til Íslands fyrr og síðar.“
Villt íslensk spendýr. Ritstj. Páll Hersteinsson og Guttormur Sigbjarnarson.
Reykjavík: Hið íslenska náttúrufræðifélag, 1993, 74–78.

ÁGRIP

Til þess eru ill dæmi að varast þau: Um Bjarna í Efranesi í Skarðsárannál

Efnisorð: Skarðsárannál, AT 2401/ATU 1343*, annálamenning síðari alda, viðtökur annála, félagslegt og menningarlegt hlutverk annála, glæpur og refsing á árnýöld

Í annálum birtist flókið samspil erlendra og innlendra frásagna og bergmál fortíðar, nútíðar og framtíðar. Atburðir sem virðast ótengdir og kaótískir við fyrstu sýn fá merkingu við niðurröðun þeirra í skipulögðu annálsformi. Annállinn felur í sér meðvitað val um frásagnarform og mikilvægt er að skilja menningarlegt og félagslegt hlutverk þess forms á hverjum tíma og stað fyrir sig.

Íslenskir annálar hafa fyrst og fremst verið notaðir til þess að rannsaka innlenda viðburði en í þessari grein er sjónum beint að annálsgrein í Skarðsárannál sem er af þekktari alþjóðlegri sagnagerð (AT 2401/ATU 1343*) og sýnir hvernig óhugnaði er beitt til þess að flytja sterkan viðvörunarboðskap til viðtakenda. Sagan um bóndann Bjarna í Efranesi sem missir allt sitt fyrir að bregðast hlutverki sínu sem höfuð fjölskyldunnar er lúthersk dæmisaga þar sem engin skyndiaflausn eða

jarteikn er í boði og aðeins ævilöng iðran getur gefið von um sáluhjálp. ATU 1343* þekktist einnig á Íslandi úr prentuðum erlendum ritum en birtingarmynd þess í Skarðsárannál kemur væntanlega úr munnlegri geymd.

Heildarfrásögn annálsgreinarinnar er átakanleg en grunnforsenda hennar er að vítaverð hegðun einstaklings, samfélags eða jafnvel alls heimsins getur beinlínis kallað fram hirtingu í formi hörmunga. Flestir nútímavíðtakendur hafna þessari grunnforsendu án þess að hafna heimildargildi annálsgreinarinnar. Afleiðing þess er að faðir ungs bóndasonar sem dó við grunsamlegar kringumstæður í sjóróðri við Skagaströnd hefur verið bendlaður við hryllilegan glæp sem ekki nokkur fótur er fyrir. Til að fyrirbyggja slíka meðferð á raunverulegum, nafngreindum einstaklingum skiptir máli að huga vel að uppbyggingu og hlutverki annála sem frásagnarforms.

S U M M A R Y

Björn Jónsson's Dark Materials: ATU 1343* and its Reception in *Skarðsárannáll*

Keywords: *Skarðsárannáll*, AT 2401/ATU 1343*, reception studies, annals as narrative, cultural and social function of annals, early modern crime and punishment

The post-medieval revival of the annalistic format in Iceland in the early seventeenth century involved a deliberate and very successful decision to align contemporary history-writing with a long and venerable past tradition. Although the post-medieval annals were not structured around an Easter table like their medieval counterparts, they did not record secular history in a modern sense. Temporal time and space existed within an infinitely vaster eternity, and the true goal of earthly life was accepted to be salvation of the soul. Death was represented in meditative literature of the seventeenth century as a life-long journey rather than a single isolated event, during which journey divine punishments might be deservedly meted out to individuals and communities as corrective action for those who strayed from the straight and narrow path. In this context, annals were a means of situating the past, present and future within a single narrative space.

Early modern Icelandic annals such as *Skarðsárannáll*, compiled by Björn Jónsson of Skarðsá (1574–1655), have been approached as a source of well-structured data on very diverse topics, but far fewer studies have examined their internal narrative structure across and within individual entries. The present article focuses on an entry for the year 1553 in *Skarðsárannáll* that provides a cautionary tale on discipline and justice for early modern audiences. The entry describes the misfortunes of Bjarni of Efranes in Skagaströnd, who killed his first wife for killing their older son for killing their younger son. What has to date been received as a gory historical account of a chain of deaths set in motion by a mother's inappropriate threat to castrate her misbehaving young sons is actually a hitherto unknown Icelandic variant of a well-known tale type, AT 2401/ATU 1343* ("The Children Play at Hog-Killing"). Very close parallels can be found in contemporary folk-

lore collected in the twentieth century (Brunvand 03250, “The Mother’s Threat Carried Out”), and the narrative in *Skarðsárannáll* supports the circulation of older versions of ATU 1343* involving a castration threat.

Comparison with a letter written by Bishop Guðbrandur Þorláksson of Hólar suggests that the character of Bjarni of Efranes in *Skarðsárannáll* is partly based on a farmer in Skagaströnd whose son died suddenly while fishing with a neighbour and his three grown sons. The incident was not investigated as a possible murder case until many years later, but one of the sons was arrested in c. 1611. The bishop’s letter indicates concern that fair judicial procedure had not been followed in detaining the man, who was later released. There was no evidence that murder had taken place, and the accused swore that the young man had died of natural causes. The case was never prosecuted, but it was an unsatisfactory conclusion for all parties involved, and *Skarðsárannáll* demonstrates that the suspects were widely believed to be guilty within their local community.

According to *Skarðsárannáll*, the neighbour and all three of his sons met a miserable end as starving vagrants in a famine soon thereafter. The narrative implies that death by famine is their punishment for the crime they attempted to conceal. Through the connection of this event to ATU 1343*, the narrative also suggests the guilt of the victim’s family as an explanation for the apparent failure of justice in the case: the victim is the third son of Bjarni of Efranes. Bjarni supposedly walked three times barefoot around Iceland as a penance for the sin of killing his first wife before settling at Efranes, but even this deed was inadequate justice for slaying his spouse, and his temporal life was one of a condemned man. Although he remarried and attempted to start a new life, murder carried the penalty of death, and penance was inadequate to atone for such an act in post-Reformation Iceland. Just as in other versions of ATU 1343* circulating in early modern Europe, Bjarni of Efranes died of grief. As this is a Lutheran exemplum, no saints could materialise to bring him comfort: the practice of life-long repentance was his only hope of salvation.

Katelin Marit Parsons
Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum / Háskóli Íslands
Árnagarði v/Suðurgötu
IS-101 Reykjavík
katelin.parsons@arnastofnun.is